

ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ СПЕЦИФІЧНОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АГРЕСІЇ ТА ІМПУЛЬСИВНОСТІ

THE PROBLEM OF STUDYING THE SPECIFY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN AGGRESSION AND IMPULSIVITY

У статті розглянуто поняття агресії і імпульсивності та труднощі, які виникають під час дослідження їх взаємозв'язку. Викладено теорії походження агресії (етологічний підхід К. Лоренца, психоаналітичні концепції З. Фрейда, Е. Фромма, Ж. Бержера, Д. Ліхтенберга, теорія фрустраційної агресії Д. Долларда та Л. Берковіца), проведено поділ теорій агресії на категорії. Розглянуто питання методологічної складності вивчення агресії. Описано складнощі (труднощі) виведення універсального поняття «агресія». Основну увагу приділено аналізу клінічних досліджень, які стосуються вивчення імпульсивності. На базі сучасних досліджень розглянуто зв'язок між імпульсивністю, агресією та імпульсивністю/агресією в разі межових розладів.

Розглянуто класифікації агресії, такі як імпульсивна/інструментальна і реактивна/проактивна, а також проведено їх порівняльний аналіз: визначено спільне та наведено відмінності.

Поняття імпульсивності розглянуто як ключову галузь у дослідженнях примежових розладів (ПР). Визначено, що імпульсивність та агресивність пов'язані, але природа цих стосунків залишається неповністю вивченою. Література іноді заплутана й суперечлива. Вірогідно, це пов'язано з труднощами у визначенні та відокремленні цих понять і тим фактом, що між ними існує значне перекриття. Майбутні дослідження мають бути спрямовані на з'ясування та уточнення цих понять та концепцій. Важливим завданням залишається виявлення предикторів агресивної поведінки. Також розглянуто питання подальших досліджень задля виявлення додаткових змінних, які можуть впливати на прояви імпульсивності. Визначено нетотожність значень імпульсивності та агресії, однак відзначено значний вплив один на одного. Важливим завданням є пошук нових клінічно значимих змінних для створення нової розширеної моделі для проведення майбутніх досліджень.

Ключові слова: агресія, імпульсивність, агресивна поведінка, імпульсивна агресія, примежовий розлад, психодіагностика, особистість.

The article considers the concepts of aggression and impulsiveness and the difficulties that arise in the study of their relationship. Theories of the origin of aggression (ethological approach of K. Lorenz, psychoanalytic concepts of Z. Freud, E. Fromm, J. Berghère, D. Lichtenberg, the theory of frustration aggression of D. Dollard and L. Berkowitz) are presented and the theories of aggression are divided into categories. The question of methodological complexity of studying aggression is considered. Described complications of leading out of universal concept "aggression". The focus is on the analysis of clinical trials related to the study of impulsivity. Based on current research, the relationship between impulsivity, aggression and impulsive-aggression in borderline personality disorders (BPD) has been considered.

Classifications of aggression, such as impulsive / instrumental and reactive / proactive, are also considered and comparative analysis is performed: common and differences are identified.

The concept of impulsivity is considered as a key area in the study of BPD. Impulsiveness and aggression have been linked, but the nature of this relationship remains incompletely understood. Literature is sometimes confusing and contradictory. This may be due to the difficulty in defining and distinguishing these concepts and the fact that there is a significant overlap between them. Future research should be aimed at explanation and clarifying these definitions and concepts. An important task is to identify predictors of aggressive behavior. Also in the real article, a question is considered in relation to further researches with an aim exposures of additional variables that can influence on the displays of impulsiveness. Not the equivalence of the values of impulsivity and aggression was determined, but a significant influence on each other was noted. An important task is to find new clinically meaningful variables for creation of the new extended model for realization of new studies.

Key words: aggression, impulsivity, aggressive behavior, impulsive aggression, borderline personality disorders (BPD), psychodiagnostics, personality.

УДК 159.942:616.89-008.444.9]:
[159.943:616.89-008.482]
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.2.18>

Савельєва І.В.

аспірантка кафедри клінічної психології
Київський інститут сучасної психології
та психотерапії

Постановка проблеми. Протягом усієї людської історії існувала агресія, а також її поведінкові прояви. Вона була і є частиною людських стосунків. Наука багато десятиліть вивчає та продовжує робити нові й важливі висновки щодо причин проявів людської агресії. Вивчення агресії не є можливим безпосередньо, бо вона відбувається спорадично, тому неможливо обійтись без залучення специфічних методик та підходів. Методологічна складність відображається в тому факті, що

кожна наукова дисципліна має свій рівень аналізу цієї проблеми й розробляє власний набір теорій та методів для пояснення агресії.

Складність також полягає у визначенні агресії та методах її дослідження, у критичному огляді наявних теорій, розгляді їх дефініцій, методологічних і теоретичних переваг та недоліків.

Саме визначення агресії може описувати як поведінку, так і психологічний стан людини, а також охоплювати різний рівень, силу та про-

яви: від висловлювання до фізичного та психологічного впливу. Ситуації або події, які можуть провокувати такі дії, також мають широкий спектр: це може бути відповідь на образ, захист себе або близької людини чи проєктивна агресія, яка є свого роду також захисною дією. Численні фактори беруть участь у взаємодії «людина – агресія», зокрема генетичні, неврологічні, когнітивні, біологічні та екологічні. Важливий вплив на те, як людина буде проявляти агресію, здійснює середовище зростання та розвитку людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вчені різних напрямів займалися питаннями природи походження агресії, її механізмів та факторів. Агресію розглядали з філософської, біологічної та психологічної точок зору.

Однією з проблем, що є найбільш актуальною, є відсутність чіткості визначень.

Психологічний словник надає визначення агресії як індивідуальної або колективної дії, спрямованої на нанесення фізичної або психологічної шкоди, збитку або на знищення іншої людини чи групи людей. В цьому разі ми говоримо про деструктивну агресію. Також це стосується внутрішніх об'єктів та самості, того, що проявляється в поширених сьогодні порушеннях, пов'язаних із саморуйнуванням. В психогенезі таких людей зазвичай відзначають недостатність впевненості та відчуття безпеки.

Є дослідження, які використовують терміни «агресія» та «ворожість» синонімічно. Інші використовують композитні конструкції, такі як «імпульсивність», «ворожість» та «агресивність», і називають їх, взаємно замінюючи, як імпульсивну агресію. Деякі науковці віддають перевагу терміну «дратівливість», вважаючи, що саме цей показник найкраще осмислює реактивну агресію. Проблеми виникають внаслідок того, що ворожість – це стан настрою, агресивні дії можуть бути імпульсивними або продуманими, а імпульсивність – це риса, що охоплює спонтанні, погано сплановані та ситуативно-невідповідні вчинки, не обов'язково включає агресію [9; 15].

Існує погляд, що можна розрізнити зовнішні феномени агресії (які можна описати та які можуть супроводжуватися гнівом, ворожістю та насиллям) і приховані за ними внутрішні сили та мотиви.

Постановка завдання. Таким чином, однією з проблем, яка й досі є найбільш актуальною, є як складність самого поняття агресії, так і відсутність чітких визначень тих аспектів, які б робили можливим її вивчення та правильне розуміння в різних психологічних напрямках під час вирішення широкого кола психологічних завдань.

Виклад основного матеріалу дослідження. З позицій сучасної психологічної науки агресія – це складна й неоднорідна кон-

цепція, яка являє собою істотне джерело варіативності в мультидисциплінарних дослідженнях, тому важливо визначити підтипи або класи агресії, а також другорядні фактори (імпульсивність, черствість тощо). Давно наявною системою кодифікації агресії була імпульсивно-інструментальна дихотомія: перша – різка, «гаряча» реакція на сприйняту загрозу чи провокацію; друга – навмисна, цілеспрямована та «холоднокровна». У клінічній сфері агресія з якостями негативного афекту та імпульсивності є характерною формою, тоді як агресія більш продуманої та інструментальної характеру, як правило, розглядається в криміналістичному середовищі.

Всі наявні теорії агресії за їх різноманіття можна поділити на чотири основні категорії, які розглядають агресію як вроджену складову частину (теорії потягу); потребу, що активується зовнішніми стимулами (фрустраційні теорії); пізнавальні та емоційні процеси; актуальні прояви соціального [9].

Перша категорія теорій, незважаючи на різноманіття підходів, виходить із того (і це їх об'єднує), що агресивність розглядається її прихильниками як вроджена інстинктивна форма поведінки. Іншими словами, агресія проявляється тому, що вона «генетично запрограмована». Отже, будь-які, навіть позитивні, зміни в соціальному середовищі не здатні запобігти її прояву.

Друга категорія теорій (агресія як потреба, що активується зовнішніми стимулами, агресія як спонукання), навпаки, вважає за можливе не тільки ослаблення, але й повне викорінення агресії, оскільки саму агресію відносить до проявів впливу зовнішнього середовища та умов (фрустрації, збудливих подій тощо).

Третя група теорій, на відміну від попередніх, враховує такі аспекти людського досвіду, як когнітивна та емоційна діяльність. Прихильники цих теорій говорять про можливість управління агресією, контролю над поведінкою через навчання людей оцінювати реальність потенційної небезпеки та загрозових ситуацій.

Четверта група теорій (теорії соціального навчання) розглядають агресію як придбану в процесі навчання модель соціальної поведінки. Агресивні реакції засвоюються та підтримуються шляхом особистої участі в певних ситуаціях, а також шляхом пасивного спостереження за агресивними проявами.

Відповідно до концепції К. Лоренца, агресія бере свій початок зі вродженого інстинкту боротьби за виживання. Ця теорія базується на двох позиціях: перша – гідравлічна модель, яка вказує на механізм виникнення агресії, тобто енергія агресії генерується в організмі спонтанно, безперервно та в постійному темпі, регулярно накопичуючись; друга поля-

гає в тому, що агресивність «служує ділу самого життя». У своїй книзі «Агресія, або так зване зло» К. Лоренц пише, що «агресія, прояви якої часто ототожнюються з проявами інстинкту смерті (такий же інстинкт, як і всі інші), в природних умовах, як інші інстинкти, слугує збереженню життя та збереженню виду» [3, с. 356].

За теорією З. Фрейда, існують інстинкти життя Ерос, енергія якого спрямована на збереження й відтворення життя, та інстинкт смерті – тонатос, енергія якого спрямована на руйнування й припинення життя, саме він є постійним джерелом ворожих імпульсів. За його ідеєю, людська поведінка є результатом складної взаємодії інстинкту смерті з інстинктом життя, між ними існує постійна напруга. Цей конфлікт приводить до виведення енергії інстинкту смерті назовні, тобто перетворює його зі внутрішньо спрямованого на зовнішньо спрямований. З. Фрейд вважав, що ця поведінка вроджена й походить із людського інстинкту смерті, а якщо ці імпульси не будуть спрямовані назовні та не отримають розрядки, то вони, накопичуючись, призведуть до імпульсивних дій та до руйнування самого індивіду. Наше тіло, згідно з теорією З. Фрейда, постійно виробляє агресивну енергію, яка прагне до вираження, і цей процес невідворотний, тобто подолати її неможливо, можна лише частково регулювати її соціальними нормами [6, с. 111–119].

Автор теорії мотиваційних систем Джозеф Д. Ліхтенберг (Lichtenberg, 1989), спираючись на результати емпіричних спостережень за дітьми та матусями, створив теорію мотиваційних систем. Згідно з його теорією, до третьої мотиваційної системи належать цікавість та самоствердження, тобто йдеться про те, що цікавість, прагнення до дослідження та самоствердження утворюють сильні мотиви (від лат. «aggredio» – «підходити», «наближатися»). Ці процеси є нормальними й мають не приводити до патологічних проявів агресії, а, згідно з контекстом, давати можливість перевести почуття та емоції у слова та уникнення імпульсивних дій [2, с. 81, 103].

Ж. Бержере визначає агресивність як відношення, яке завжди стосується конкретного об'єкта, якому приписуються з більшою або меншою адекватністю властивості, які виправдовують афективні реакції суб'єкта, та відокремлює її від жорстокості, яка є притаманною кожному індивіду; йдеться про інстинктивно вроджену складову частину. На його думку, агресія, на відміну від жорстокості, з'являється у людини пізніше та згідно з більш складним статусом, який приводить через різноманітні етапи до формування специфічної особистості. На його думку, агресивність можна розглядати як достатньо пророблену, таку, що має ознаки вторинних процесів, психічну

активність, тоді як жорстокість залишається простою автоматичною реакцією первинного типу, призначеною зменшити страх отримати шкоду від іншого; жорстокість не приносить суб'єкту ніякого «лібідінального» задоволення [4, с. 119].

Серед інстинктивістських теорій найбільш відомою є теорія фрустраційної агресії, яка була розроблена Джоном Доллардом, Нілом Міллером, Леонардом Дубом, Орвалом Маурером та Робертом Сірсом у 1939 р. Незважаючи на існування великої кількості біхевіористських орієнтованих досліджень, ця теорія є загальною теорією агресії та насилля. Вона стверджує, що поява агресивної поведінки завжди передбачає існування фрустрації, і навпаки, існування фрустрації завжди призводить до певної форми агресії. Найважливішим фактором для прогнозування наслідків фрустрації та її інтенсивності є характер індивіда [5, с. 74].

Продовжуючи розробляти цей напрям, Л. Берковіц став автором теорії фрустрації/агресії. Він вводить такі дві проміжні змінні: спонукання, а саме гнів, та пускові подразнювачі. Фрустрація не приводить до проявів агресії безпосередньо, скоріше, вона створює готовність до агресивної реакції. Згідно з його ідеєю, адекватний аналіз має брати до уваги різницю між різними видами агресії, тобто розрізняти інструментальну та ворожу агресію, де для першої характерне прагнення до досягнення конкретної мети без бажання завдати шкоди, а для другої – завдання шкоди або знищення жертви, як правило, без мети досягнення інших цілей. Л. Берковіц вважає, що часто агресивні дії здійснюються без серйозного обмірковування, така імпульсивна (експресивна) поведінка може спостерігатися, коли людина перебуває у стані сильного збудження. Навіть відносно неемоційна агресивна поведінка може мати імпульсивний компонент [1, с. 14].

Важливими для розуміння агресії є роботи Е. Фромма. Так, у своїй праці «Анатомія людської деструктивності» він, розглядаючи різні типи агресії, розрізняє доброякісну та злоякісну агресію. Особливу увагу він приділяє аналізу оборонної агресії як «вмонтованої» в мозок людини, що слугує охороні життєво важливих інтересів від загрози. Також він відзначає, що інколи жорстокість викликає в людини почуття справжнього задоволення, а деякі індивіди можуть із нетерпінням чекати слушної нагоди або самі її створювати для того, щоби розрядити свою деструктивну енергію. До доброякісної агресії Е. Фромм відносить адаптивну агресію, яка є реакцією на загрозу вітальних інтересів людини. Ця агресія має виникати тільки для усунення або подолання такої загрози. До злоякісної він відносить деструктивність та жорстокість [5, с. 178–180].

Імпульсивність – це відома конструкція в більшості теорій особистості, яка охоплює широкий спектр поведінки, що відображає порушення саморегуляції, а саме погане планування, передчасне реагування перед розглядом наслідків, пошук сенсацій, ризик, нездатність гальмувати реакції. Вважається, що відносна нездатність контролювати свою поведінку походить від дефіциту саморегуляції, збудження мотивації, а також як наслідок дій когнітивних функцій вищого порядку, які, як правило, породжують передбачувану поведінку та цілеспрямовані дії.

Мало визначень імпульсивності явно посиляються на агресивну поведінку. Однак часто висловлюються припущення, що імпульсивність слугує потенціалу самодеструктивних та агресивних дій, характерних для примежових розладів, отже, очікується, що вони будуть співвідноситися з формами агресії, особливо непередбаченою «імпульсивною агресією» (Barratt, 1994; Goodman & New, 2000; Oquendo & Mann, 2000) [7; 11; 12].

Імпульсивна агресія відзначається автоматичною насильницькою реакцією на стимул, людина практично не витрачає часу на розмірковування над своїми діями або про можливі наслідки. Вона відбувається ненавмисно та являє собою непропорційну реакцію на передбачувану провокацію (реальну або уявну).

Люди різняться за своєю схильністю до агресивної поведінки. В низці сучасних підходів ведуться дослідження, які спрямовані на виявлення індивідуальних відмінностей, що сприяють схильності людини до фізичної агресії. Попередні дослідження виявили, що імпульсивність та агресія мають постійний реляційний характер серед множини різних вибірок. З точки зору психопатології розвитку імпульсивність можна розуміти як посилення нормальної риси, яка показує низку індивідуальних відмінностей у нормальних популяціях. Варіабельність імпульсивної поведінки також може походити від генетичних або темпераментних коренів. Так, було виявлено, що не всі імпульсивні люди будуть поводитися агресивно; можливо, на це впливає рівень фізіологічного збудження від тривоги. Зокрема, один з факторів, а саме симптом тривоги, часто пов'язаний з панікою та може виступати предикторною змінною для оцінювання ризику прояву агресії [9].

Хоча дуже репрезентативні прояви як імпульсивної, так і інструментальної агресії, безумовно, трапляються, нерідкі випадки, коли нападницькі та насильницькі дії можуть мати як імпульсивні, так і інструментальні особливості. Наприклад, агресія може відбуватися раптово й незаплановано у відповідь на припущення щодо провокації з ворожим або гнівним афектом, однак вкрай контролю-

вано й цілеспрямовано, мати явну та відчутну мету (наприклад, залякування або підвищення самооцінки).

Подібною до імпульсивної/інструментальної класифікації є реактивна/проактивна класифікація. На відміну від першої, ця система не розглядає ці дві форми агресії як діаметрально протилежні, а передбачає, що вони співіснують та впливають на загальний рівень агресії людини.

Реактивний підтип найбільше схожий на імпульсивну категорію, спрямовану на «захват», тобто агресію, яка незмінно супроводжується гнівом, люттям або ворожістю; виникає у відповідь на розчарування або сприйняття провокації (особливо в міжособистісному контексті); мотивована більш елементарною метою, якою є придушення неприємних афективних станів. Проактивна агресія, з іншого боку, не завжди включає негативний афективний стан, такий як гнів чи лють; як правило, скоріше ініціюється, ніж провокується; прямо мотивована сподіванням отримати щось цінне, наприклад предмет, винагороду, владу, статус чи соціальне домінування [14].

Реактивні та проактивні форми агресії часто співіснують і взаємопов'язані. Більш того, ці дві форми агресії спостерігалися у дорослих людей з примежовими та асоціальними розладами особистості. Як реактивні, так і проактивні підтипи агресії були виявлені у загальному самовимірюванні агресивних ознак у дорослих (опитувальник агресії Басса-Перрі), що часто використовується в дослідженнях імпульсивної агресії. Таким чином, обидві форми різною мірою присутні у клінічних популяціях, як і в дослідженнях груп із важкою/патологічною агресією [9].

Підсумовуючи, маємо зазначити, що, незважаючи на збіг проактивної та реактивної агресії, вони все ж таки виявляють різні властивості. Проактивна агресія позитивно асоціюється з психопатією, фізичною агресією та насильницькими злочинами, а реактивна – із тенденцією до надмірної ворожості до соціальних сигналів та упередженим приписуванням агресивного ставлення з боку інших людей. Реактивна агресія може бути пов'язана з історією жорстокого поводження, складнощами під час аналізу та розуміння власних емоцій, а також бути відповіддю на фрустрацію [9].

Щодо останніх досліджень у клінічній психології, то там імпульсивність визначають як одне з ключових понять «примежової» особистості, однак її чітке визначення може варіюватися з огляду на перетин з агресією. Термін «імпульсивна агресія», який, як правило, розглядається як центральний для розуміння примежових розладів, все ж таки здебільшого стосується взаємодії між імпульсивністю та агресивністю, але сам по собі використову-

вався в літературі непослідовно, іноді передбачаючи унітарний фенотиповий вимір, а в інших випадках пропонуючи деяку комбінацію різних рис. Результати показують малий взаємозв'язок між показниками агресії імпульсивності в разі примежових розладів, тоді як показники імпульсивності/агресії сильно корелюють тільки з показниками агресії. Наслідки нинішніх результатів для майбутніх досліджень і клінічної роботи з такими розладами ще повністю не зрозумілі, нині тільки обговорюються в науковому світі [12; 14].

Поняття імпульсивності неодноразово визначалося як ключова галузь у дослідженнях примежових розладів, однак точне визначення цього поняття різняться тим більше, чим більше задіяно різних форм агресії.

Термін «імпульсивність» використовується в літературі також для того, щоби відобразити відсутність планування та/або гальмування поведінки (на відміну від самоконтролю), що виражається в різних сферах, особливо якщо існує значна вірогідність негативних наслідків. М.А. Окендо і Дж. Манн (2000 р.) в огляді літератури про примежові розлади визначають імпульсивність як «тенденцію мати коротку затримку перед реакцією на спонукання» й припускають, що найбільш клінічно значущими потягами є ті, які можуть завдати шкоди собі чи іншим або призводять до цього. Р.А. Депен та М.Ф. Ленценвегер (2001 р.) підкреслюють «неафективну» імпульсивність як частину широкої нейро-поведінкової моделі розладу особистості. Подібно до формулювання Р.А. Депен та М.Ф. Ленценвегера, Е.С. Барратт та його колеги розробили міру імпульсивності, яка є неафективною у тому сенсі, що вона ортогональна тривозі (не залежні один від одного) [7; 13; 14].

А.Е. Шкодол та його колеги (Skodol et al., 2002), аналізуючи літературу про примежовий розлад, дійшли висновку, що «описова, генетична та біологічна сфери валідації сходяться між собою, припускаючи, що імпульсивна агресія є важливою рисою, що спричиняє такі розлади, як примежовий розлад особистості» [16]. Імпульсивна агресія сама по собі також по-різному описується як або окремий «рисоподібний» вимір (Cossaro et al., 1989), або як підмножина імпульсивної поведінки (наприклад, «імпульсивність із агресивною тенденцією»; Seroczynski, Bergeman, & Cossaro, 1999), або як підмножина агресивної поведінки (наприклад, «незапланована агресія»; Barratt, 1994; Barratt, Stanford, Dowdy, Liebman, & Kent, 1999); або як поєднання чи взаємодія окремих рис (Derue & Lenzenweger, 2001) [7; 8; 10; 13]. Як наслідок, межі кожного терміна, отже, точні відносини між ними можуть бути незрозумілими. Крім того, було розмежовано агресивні дії, спрямовані на

інших та проти себе (наприклад, самогубство, парасуїцид або форми необдуманого самонехтування), і автори різняться за акцентом та значенням, які вони надають цим двом основним напрямом.

Основними результатами зазначених проблем є те, що показники імпульсивної агресивності, дратівливості та агресивності дуже тісно пов'язані між собою та можуть сприяти утворенню єдиного фактору з помірною та високою кореляцією в індивідуальних межах. Ці межі мають невеликий збіг із межами імпульсивності чи самоконтролю, які самі по собі мають значні відмінності. Таким чином, ступінь агресії (спрямована на інших) та контролю (проти імпульсивності) представляються двома різними, відносно не корельованими конструкціями примежового розладу.

Висновки з проведеного дослідження.

Теорія імпульсивної агресивності як єдиної фенотипової ознаки, що включає як імпульсивність, так і агресивну поведінку, не набрала достатньої доказової бази в дослідженнях. Натомість ознака «імпульсивно-агресивна» видається майже синонімом просто агресії (якщо ми не беремо до уваги заплановану агресію). Імпульсивність, яка проявляється в прийнятті рішень, поведінці, різких змінах професії, планів тощо та не проявляється через форми агресії, є продуктивною галуззю дослідження, натомість за присутності значних рівнів агресії потрібне додаткове тримання у фокусі передбачення та стримування імпульсивних чи запланованих потенційних загроз агресії.

Основна схильність до імпульсивності може бути частково «перекритою» на фенотиповому рівні різноманітними психосоціальними, мотиваційними та навчальними каталізаторами й обмеженнями для агресивної поведінки. Якщо це так, то одним із наслідків для майбутніх досліджень є необхідність розширеної моделі, яка враховує всі ці змінні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль : учебник. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2002. 512 с.
2. Куттер П., Мюллер Т. Психодиагностика: Введение в психологию бессознательных процессов. Москва : Когито-Центр, 2011. 384 с.
3. Лоренц К. Агрессия, или так называемое зло. Москва : АСТ, 2019. 416 с.
4. Патопсихология. Психодиагностический подход: Теория и клиника : учебное пособие для студентов вузов / под ред. Ж. Бержере. Москва : Аспект Пресс, 2008. 397 с.
5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Запорожье : Биг-Пресс, 2012. 488 с.
6. Фрейд З. Психика: структура и функционирование. Москва : Академический Проект, 2007. 230 с.
7. Barratt E.S. Impulsiveness and aggression. *Violence and mental disorder: Developments in risk*

assessment / J. Monahan, H.J. Steadman (eds.). Chicago : University of Chicago Press, 1994. P. 61–79.

8. Barratt E.S., Stanford M.S., Dowdy L., Liebman M.J., Kent T.A. Impulsive and premeditated aggression: A factor analysis of self-reported acts. *Psychiatry Research*. 1999. № 86. P. 163–173.

9. Bjørkly S. Psychological Theories of Aggression: Principles and Application to Practice / chapter Dirk Richter Richard Whittington. *Violence in Mental Health Settings: Causes, Consequences, Management*. P. 27–46. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-0-387-33965-8_2.

10. Coccaro E.F. Impulsive aggression and central serotonergic system function in humans: An example of a dimensional brain-behavior relationship. *International Clinical Psychopharmacology*. 1992. № 7. P. 3–12.

11. Goodman M., New A. Impulsive aggression in borderline personality disorder. *Current Psychiatry Reports*. 2000. № 2. P. 56–61. URL: <https://doi.org/10.1007/s11920-000-0043-1>.

12. Kenneth L. Critchfield L., Clarkin J.F. The Relationship Between Impulsivity, Aggression, and Impulsive-Aggression in Borderline Personality Disorder: An

Empirical Analysis of Self-Report Measures. *Journal of Personality Disorders*. 2004. Vol. 18. No. 6. P. 555–570. URL: <https://doi.org/10.1521/pedi.18.6.555.54795>.

13. Lenzenweger M.F., Clarkin J.F., Kernberg O.K., Foelsch P.A. The inventory of personality organization: Psychometric properties, factorial composition, and criterion relations with affect, aggressive dyscontrol, psychosis proneness, and self-domains in a nonclinical sample. *Psychological Assessment*. 2001. № 13. P. 577–591. URL: <https://europepmc.org/article/med/11793901>.

14. Oquendo M.A., Mann J.J. The biology of impulsivity and suicidality. *Psychiatric Clinics of North America*. 2000. № 23. P. 11–25. URL: [https://doi.org/10.1016/S0193-953X\(05\)70140-4](https://doi.org/10.1016/S0193-953X(05)70140-4).

15. Rosell D.R., Siever L.J. The neurobiology of aggression and violence. *Published online by Cambridge University Press*. 4 May 2015. URL: <https://doi.org/10.1017/S109285291500019X>.

16. Skodol A.E., Siever L.J., Livesley W.J., Gunderson J.G., Pfohl B., Widiger T.A. The borderline diagnosis II: Biology, genetics, and clinical course. *Biological Psychiatry*. 2002. № 51. P. 951–963. URL: [https://doi.org/10.1016/S0006-3223\(02\)01325-2](https://doi.org/10.1016/S0006-3223(02)01325-2).